Малик Маматов

"Балхъ-хъала" - цебесеб Алмахъ.

Балхъ-хъала - гьанжесеб Алмахъ росдаде цIар бачIараб некIсияб тарихияб росу буго. ГIаркьухъ

росу гIуцIиялъул тарих, архив, лъугьа-бахъинал лъалел, Алмахъ росулъ гIемераб гIагарлъи бугел

херал чагIазул биценалда рекъон хъвараб буго «Балхъ»-хъала гIуцIараб заман ва гьелде цIар

бачIараб къагIида. Мисалалъе рехсани, ГIали, ГIалигIумар, Абакарил ГIалич, МаматхIажияв, Шамхалов

ХIажи…

ГIалигIумар вукIана 1957 абилеб соналъ гьаб тIехь цадахъ бахъизе дун кантIизавурав, гIаркьхъадерил

МухIидинихъ бахчуда хутIараб архивалъул цо бутIа кодоб щун, гьеб дие буссинабун бицунев

гIарабист-соавтор тIахьил. Шамхаловги – Хунзахъа, Болъихъа, ГIободаса, Алмахъалдаса цIехон гьеб

тIахьие материал дихъе бакIарарав тIахьил соавтор – политикияб, тарихияб бичIчIи бугев чи. Гьединго

цогидалги руго росдал тарих-архив букIаго гьеб лъалел, ракIалда ккурал. Алмахъазул некIсиял

кIудабаздасан биценал лъарал гIадамал – 1870-1890 соназ гьарурал чагIи. Кин бугониги советиял

тарихчагIаз Кавказалъул тарих жидерго политикияб бичIчIиялда рекъон свера-кIичIизе гьабичIого

толарелъул – цебесеб тарих-архив лъалезул баян мухIканаб букIинилан ккола дида. Щайгурелъул

цересел тарихчагIаз цоги-цоги сверухъ ругел пачалихъазул тарихазул баяналги хIисабалде

росунлъидал росдал архив гIуцIулеб. Гьелъий цо мисал бачинин. ГIурус къавм цебетIураб

миллатлъун рикIкIуна цо-цо бичIчIи гьечIел историказ, Дагъистаналъул, Кавказалъул миллатазде

дандеккун. Салата-виялъул ракьалда-ханлъиялда III-IV гIасруялда щибаб хъизан, цIулал, езил, маххул,

гIарцул, гъуд-гIучIгун, кванил алатгун рукIуна. Амма гIурус къавмалда 998 соналъ гурони гъуд

щибжояли лъан гьечIо - гьелде щвезегIан кверaз кваналел рукIун руго. Гьебги князь Святославида

лъараблъун, гьес ургъараблъун рикIкIуна – тIоцебе жинцагоги дружинниказги хIалтIизеги гьабун буго

кванилъ. (26. XI.2007с. «Угадай» хIаялъул записалде балагье). Жиндир анкьумумул лъаларев чиясул

Алжаналде хьул мукъсанаб букIинилан Аварагасул (с.т.гI.в.) абиги бугелъул: гьанжесел Алмахъ, Гуни

росабиги XIV гIасруялъ гIакьхъадерил тухумал гьенире гочун ккурал ругелъул (нахъехун

загьирлъила); киналго Салатавиязе гIаммаб кIваралъул Балхъ (Алмахъ) хъала гIуцIиялъул заман ва

кIвар загьир гьабизе бокьун буго кIудиязул (росдал архив, тарих лъалезул)

бице-налда рекъон.

Дагъистаналъул тарихчагIаз загIипго гурони лъазабичIеб Салатавиялъул хIакъикъат загьир гьабизе-

рагьизе бокьарав ракьцояв ваккани – гьесие ишаналъе букIине

КIудиял чагIазул биценалда рекъон «Балхъ» хъала, цIар гIуцIиялъул, заманалъул кIиго версия буго (гьезул биценазда рекъон ва гьанжесел тарих-чагIазул баяназде дандекквейги гьабун хъвала дицаги).

ЦIакъго цебе зама-налда, XXII-XXIV векалъ цебе, Къапалъул (Кавказалъул) мугIрузда букIун буго

Агъван (Албан) пачалихъ. Гьеб пачалихъалъ гъорлъе рачун рукIун руго гьанже Дагъистаналъул

миллатал гурелги гъолодисезул (Азербайджаналъул), хъажаразул (Иран), персазул (персал, туркал),

армениязул, тушазул (Гуржиял), чачаназул сверухъе кколел къавмал. Гьеб пачалихъалъул рекIелаб

бакIалъе кколеб букIун буго гьанжесеб Дагъистан, аварал. Агъван пачалихъалъул кверщаликье

кколел рукIун руго мугIруздаса шималияб рахъалдехун кколел авлахъазул ракьалги. Гьел ракьазде

лъураб цIарги, «нахъракьалъул», «гъоб мухъалъул», «ритIаллъияллъарагIлъиялъул» ракьал абун

абулел магIарул мацIалъул рагIаби руго. «Гьеб заманаялда гьанжесеб лъарагIазул миллат гьениб

букIинчIилан, аслияб куцалда магIарул, нугъаязул, чачаназул миллаталъул чагIи гурого», - ян бицунаан

кIудияз. Шималияб рахъалъул (Севералъул) гочарулел къавмаз магIарулал, чачанал, нугъаял

мугIруздегIан къазарун хадуса (талавурлъиялъул зулмудакь) 10-12 гIасруялдасан гурони лъарагI

миллат гьениб баккичIила - монголазул чабхъадул заманаялда цадахъ гурони. Гьезулго къавмги

ругила гьелги. Салатавиялъул ракьазде цо-цо бакIазде лъурал цIаралги нугъаяздасан (гьениб

рукIалида рукIарал) рачIарал ругила лъарагIал доб ритIаллъиялъул мухъалде рачIиналдего.

Агъван пачалихъалда тIалъи-кверщел букIанила хъажаразул къавмалъул. Гьеб тIалъиялъ шималияб

рахъ щула гьабизелъун гочинарун рукIанила тумазул, магIарулазул миллаталъул чагIиги. ГIисал тарих

байбихьилелде церего ГIалискандр хан КъапалъуЛ мугIрузде чабхъен гьабун вачIинелде ва МукIучIи

хан Агъван пачалихъалъул бетIерлъун ккелелде цересел гIасрабаз. Гьеб шималияб рахъ щула

гьабиялъул хIалтIи-тIалаб Агъван пачалихъ бихун хаду-саги магIарул ханзабазги чIезе тун букIинчIила

нилъер росу ккун хадусаги ва ислам баккун хадусаги, Нуцал ханзабазги.

Агъван пачалихъги бихxун ун Дагъистан жибго жиндаго чIараб пачалихълъун хутIун буго МукIучи

ханасул заманаялда. Тумазулги магIарулазулги дазу-гIорхъи сабаблъун дагIба-кьал ккун буго. Гьелъул

хIасилалда Салатуялъул ракьалда рукIарал гуржиязул, тумазул росаби нахъе хъамун гочинарун руго

магIарулаз ГIаркьухъ росу ккелелде цо-кIиго гIасруялъ цере. Гьеб ккела гIага-шагарго абуни ГIисал

тарихалъул III-IV гIасру. Гуржиязул хъулбузул лъалкIал, рукъарал хабалазул лъалкIал гьанжеги лъала

ратIа рахъизе Салатуялъ гIебеде Ахташалдаса Сулахъалде щвезегIан. Масала, Ахсуялда, ИмангIалил

росуялда гьоркьоблъиялда «Хъала гохI», «Тушманасул гамачI», «Ручнал», «Нуцабазул росдал

чIвандал» ва гь.ц.

Тумал хъамуниги магIарулал, нугъаял, чачанал дораго тун руго. Салатавия абураб цIарги гьелде

гуржияз лъураб цIар бугила, мугIрул байбихьи, бетIер абун («сали-тави» абун). Тумал гочинаридалги

Балхъ хъалаялъул халкъ (магIарулал, нугъаял, чачанал цадахъаб росу) гочинабуларо. Гьелдалъунги

бичIчIула гьеб III-IV гIасрабаздаса цебе ккураб букIин. Балхъ хъала гIуцIиялъул, гьелде цIар

бачIиналъул гIиллаги гьадин бицунаан кIудияз.

Жакъасеб Алмахъ росо.

[redacted]